

Altay Türkçesinde İkilemeler

Figen GÜNER-DİLEK*

Özet: Bu yazıda, ikileme teriminin batı dillerindeki, Türkiye Türkçesindeki ve diğer Türk Lehçelerindeki karşılıkları verilmiş, daha sonra Altay Türkçesi metinlerinden derlenen ikileme örnekleri; anlam, şekil, çekim ve diziliş bakımından sınıflandırılarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Altay Türkçesi, ikileme, eş anlam, zıt anlam, şekil, çekim, diziliş.

Giriş

İkilemeler, dilimizde çok kullanılan dil birliklerindendir. İkileme; Fransızcada *redoublement*, *hendiadyoin*, Almandada *Verdoppelung*, *hendiadyoin*, İngilizcede *reduplication dual*, *hendiadyoin* (Hatiboğlu 1971: 9), Rusçada *reduplikatsiya* (редупликация) *povtor udvoeniye* (повтор удвоение) (Rozental-Telenkova 1976), *parniye slova* (парные слова) (Baskakov 1947: 244) terimleri ile karşılanır. Türkiye Türkçesi dilciliğinde ise, ikilemenin karşılığı olarak, *ikiz kelime* (Eren 1949), *ikizleme* (Ağakay 1953; Aksan 1987: 47), *kelime koşması* (Ağakay 1954), *tekrar* (Tuna 1949, 1950), *bağlam öbeği* (Banguoğlu 1986), *ikilemeli* (*yinelemeli*) *ad* (Atabay vd. 1983), *hendiadyoin* (Çağatay 1978) ve çoğunlukla da "*ikileme*" (Hatiboğlu 1971) kelimeleri kullanılır. Diğer Türk lehçelerinde ise, *koş söz* (Kudaybergenov vd. 1980), *qos söz* (Isqarov 1991), *cüft söz*, *cüft tekrar söz*, *tekrariy söz* (Öz 1993), *narın demdek adı* (Sat vd. 1991), *xos xadıl sös* (Domacakov vd. 1993) ve *kolbolu sös* (Tyuhteneva vd. 1952) kelimelerinin ikileme karşılığında kullanıldığı görülür. Bu yazıda, Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan "ikileme" terimi tercih edilmiştir.

İkilemenin değişik çalışmalarda birbirine benzer tanımları yapılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır:

* Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü/ANKARA
figend@gazi.edu.tr

"aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi (Korkmaz 1992); anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma (Vardar vd. 1998); anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır (Hatiboğlu 1971); iki veya daha fazla kelimelerin bir araya gelerek ortak bir anlamı ifade ettiği söz birimi" (Kudaybergenov vd. 1980: 109).

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere, yalnızca anlamlı iki kelimedenden ikileme oluşabileceğini kabul edenlerin yanı sıra tekrarları da bu birlikler içinde nitelendirenler de bulunmaktadır. Bu çalışmaya alınan örnek ikilemeler içinde her iki tanıma da uygun yapılar vardır. Çoğu zaman ikilemeler içinde değerlendirilen, ses değişiklikleri ile yapılan pekiştirme sıfatları bu sınıflandırmanın dışında tutulmuştur.

Konuyla ilgili çalışmalarda, ikilemeler, Türkçenin bir anlatım şekli olarak değerlendirilir ve bu yapıların kaynağı olarak Türklerdeki güçlü sözlü edebiyat geleneği gösterilir. Bu bilgilere ilâve olarak, Şinasi Tekin, Türkçede ikilemelerin kaynağını, Eski Uygur Türkçesinde ikilemelerin niçin çok kullanıldığının cevabını bulmaya çalışarak izah eder. Ona göre, Uygur dönemi eserlerinde çoğunlukla eş anlamlı ikilemeler bulunmakta ve ikinci unsur, daima birinci unsuru açıklama işlevini üstlenmektedir. Bunu; Mani ve Budist rahiplerin Uygurlar arasında din propagandası yaparken, insanlara bilmedikleri yeni kavramları öğretmek maksadıyla, önce yabancı veya bilinmeyen kelimenin, daha sonra ise Türkçe ve bilinen karşılığının art arda sıralanmasından oluşan ikilemelerden faydalanmış olabilecekleri ihtimali ile açıklar. Ayrıca, aynı durumun Anadolu'da Selçuklular devri Türkçesi için de geçerli olabileceğini vurgular (Tekin 2001: 106-108).

Kaynağı ne olursa olsun tarihten bugüne bütün Türkçe eserlerde ikileme, ifadeye kuvvet kazandıran, anlatımda çeşitliliği, zenginliği ve ahengi sağlayan; yenilenerek, çeşitlenerek ve orijinalliklerinden hiçbir şey kaybetmeden günümüze ulaşabilmiş bir dil mirasıdır. Bu şekillerin bugüne de-

ğin birçok eserde bu kadar sık kullanılması, Türkçede birçok yeni nüansı karşılamış olmasındandır.

Türkçenin her döneminde çok yoğun bir şekilde kullanılan ikilemeler, birçok araştırmacının da ilgisini çekmiş, hem tarihî hem de bugünkü Türk lehçelerinde bu şekillerin durumunu değerlendiren çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunların bazıları, kitap hacminde olup oldukça ayrıntılı ve aydınlatıcıdır. Ancak, Altay Türkçesindeki ikilemeler, bu araştırmalarda pek söz konusu edilmemiştir. Bu çalışmada ise, Altay Türkçesindeki ikilemelere değişik açılardan bakılmaya gayret edilmiştir.

Altay Türkçesinin gramerlerinde ikilemeler, morfoloji bölümünde “birleşik kelimeler” başlığı altında incelenmiştir. Rusça yazılmış gramerlerde *parnyje slova* (Baskakov 1947), *reduplikatsiya* (Direnkova 1941), Altay Türkçesiyle yazılmış gramerlerde ise *kolbolu sös* (Tyuhteneva vd. 1952) şeklinde yer alır. İkilemeler, sıfat pekiştirmeleri ve tekrarlar aynı başlık altında değerlendirilir. İmlâda, ikilemeler arasına tire işareti konur. Altay Türkçesinin söz varlığı içinde önemli bir yere sahip olan ikilemelerin çeşitleri ve kullanım özellikleri hakkında gramerlerde yeterince bilgi verilmemiştir. Bu araştırmada, söz konusu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. İncelemede kullanılan örnekler, Altay Türkçesiyle yazılmış çeşitli roman, destan, gramer kitapları ve sözlüklerden derlenen ikilemelerdir.

Altay Türkçesindeki İkilemelerin Sınıflandırılması

Altay Türkçesinde ikilemeler; anlam, şekil, çekim ve diziliş olmak üzere şu şekilde sınıflandırılabilir:

A- Anlam açısından ikilemeler

I. Her iki unsuru da anlamlı olan ikilemeler

- a. Eş anlamlı kelimelerden kurulanlar
- b. İlişkili kelimelerden kurulanlar
- c. Zıt anlamlı kelimelerden kurulanlar

II. Sadece bir unsuru anlamlı olan ikilemeler

III. Her iki unsuru da tek başına bir anlam ifade etmeyen ancak ikileme olarak anlamlı olanlar

B- Şekil açısından ikilemeler

- I. Her iki unsuru da kök hâlinde olanlar
- II. Her iki unsuru da türemiş kelime olanlar
 - a. Her iki unsurun da aynı eki aldığı örnekler
 - b. Her iki unsurun farklı ek aldığı örnekler
- III. Sadece ikinci unsurun yapım eki aldığı örnekler
- C- Çekim açısından ikilemeler
 - I. Sadece son unsurun çekim eki aldığı örnekler
 - II. Her iki unsurun da çekim eki aldığı örnekler
- D- Diziliş açısından ikilemeler
 - I. Hece durumuna göre
 - a. Az heceli kelimenin önde olduğu kuruluşlar
 - b. Çok heceli kelimenin önde olduğu kuruluşlar
 - c. İki unsurun da eşit heceli olduğu kuruluşlar
 - II. Seslerin durumuna göre
 - a. İlk ögesi ünlüyle diğer ögesi ünsüzle başlayan ikilemeler
 - b. Her iki ögesi de ünlüyle başlayan ikilemeler
 - c. Her iki ögesi de ünsüzle başlayan ikilemeler
 - d. İlk ögesi ünsüzle diğer ögesi ünlüyle başlayan ikilemeler
 - III. Unsurların kökenine göre

A- Anlam açısından ikilemeler

I-Her iki unsuru da anlamlı olan ikilemeler

Bu bölümde, ikilemeler arasında anlam yönünden kurulan ilgi “eş anlamlılar, ilişkili kelimeler ve zıt anlamlılar” şeklinde ortaya konmuştur. Dilbilimde birden fazla kelimenin birbirinin tam eşi olamayacağı kabul edilir (Aksan 1987: 72-73). Ayrıca bire bir eş anlamlılık, Ullman (1957) tarafından *dilin kaldıramayacağı bir lüks* olarak değerlendirilir (Lyons 1983: 399’dan). Bununla birlikte ikilemeyle ilgili birçok incelemede “eş anlamlı” terimi yaygın olarak kullanıldığı için bu yazıda da “eş anlamlı” terimi tercih edilmiştir. “Eş anlamlı”adlandırmasıyla; yan yana geldiklerinde daima aynı kavramı çağrıştıran, anlatan kelime çiftlerinden oluşan

ikilemeler; ilişkili kelimelerden oluşan ikilemeler grubunda, bir kavramın benzer yönlerini işaret edenler; zıt anlamlılarda ise zıtlık yönüyle bağlanan ikilemeler sıralanmıştır.

a. Eş anlamlı kelimelerden kurulanlar

kalık-çoñ “halk”; *aş-kursak* “yemek, yiyecek”; *ıy-sığıt* “ağlama inleme”; *alıp-baatır* “bahadır”; *arka-tuu* “dağ tepe”; *üye-söök* “kemik”; *ermek-sös* “laf, söz”; *ot-çalbış* “ateş,alev”; *açu-koron* “acı”; *albatı-çon* “halk, teba”; *alıp-bökö* “kahraman”; *alıp-külük* “alp, yiğit”; *alkış-bıyan* “teşekkür”; *amır-ençü* “huzur,barış”; *art-kiyin* “son”; *art-uç* “son”; *attu-çaptu* “anlı şanlı”; *attuu-çuulu* “ünlü”; *čer-çurt* “yer yurt”; *çirgal-koot* “oyun, eğlence”; *çuu-soğuş* “savaş”; *em-turğuza* “şimdi”; *ermek-kuuçın* “sohbet”; *ezen-amır* “huzur, barış”; *iç-karın* “karın”; *iyde-küç* “güç kuvvet”; *kajaan-çeden* “çit, ağıl”; *kalcu-kazır* “öfkeli”; *keriş-soğuş* “kavga gürültü”; *meke-süme* “hile”; *ooru-çobol* “hasta sökel”; *oyın-biye* “dans”; *pismo-samara* “mektup”; *salım-çürüm* “kader, hayat”; *sanaa-ukaa* “akıl, bilinç”; *sın-arka* “sırt, dağ yamacı”; *ter-bur* “ter su”; *tok-toyu* “tok”; *üstü-çuulu* “yağlı”

b. İlişkili kelimelerden kurulanlar

aba-çış “sık ve gür orman”; *ada-uk* “soy sop”; *ağaş-taş* “ağaç taş”; *akça-çöojö* “mal ve para” altan-çeten “altmış yetmiş”; *añ-kuş* “kurt kuş” arakı-aş “yiyecek içecek”; arakı-tañkı “içki sigara”; *arğa-süme* “hile”; *aru-çek* “ak pak” *aş-tus* “yemek”; *ayıl-çurt* “ev bark, memleket”; *ayıl-çurt* “ev bark”; *ay-kün* “ay ve gün”; *bala-kadı* “çocuk kadın”; *bel-but* “bel but”; *çal-kuyruk* “kuyruk, yele”; *çañıs-ayrılbas* “tek, yalnız”; *çayzan-biy* “bey”; *çon-çurt* “halk, millet”; *çut-çilekey* “sefil”; *çuu-çepsel* “tehzizat”; *çuu-çak* “savaş”; *çüs-baş* “yüz çehre”; *çüzün-başka* “farklı farklı”; *çimirik-çilekey* “salya sümük”; *çur-çumanak* “gürültü”; *eer-üygen* “eyer ve dizgin”; *ep-arğa* “güç kuvvet”; *eptü-çöptü* “becerikli”; *ermek-çöp* “laf söz”; *eş-nökör* “eş”; *et-kan* “et ve kan”; *et-söök* “et ve kemik”; *iyt-kuş* “kurt kuş”; *kan-çin* “kan ilik”; *kança-çüzün* “türlü türlü”; *kargañ-tijeñ* “yaşlı, cılız”; *kar-kürt* “kar kürtün”; *kep-çıray* “şekil şemail, sima”; *key-kebezeñ* “yalancı”; *kılık-çañ* “huy, karakter”; *kiyim-kep* “giyim kuşam”; *kojoñ-komis* “şarkı türkü”; *kol-but* “kol bacak”; *kol-çüz* “el yüz”; *kök-çookır* “gök, çakır”; *köö-kuyak* “zırh.”; *kuba-sarı* “kül rengi”; *kuda-kuuy* “elçi, dünür”; *kurt-koñıs* “haşerat, börtü böcek”

küün-küç “*güç kuvvet, istek*”; mal-kuş “*mal davar*” ok-ċaa “*ok yay*”; ot-kül “*ateş kül*”; ödük-toñ “*giyim kuşam ,üst baş*”; ölüm-ċitim “*ölüm kalım*”; sana-küün “*gönül, iç, yürek*”; say-kurum “*taş toprak*”

c. Zıt anlamlı kelimelerden kurulanlar

açılak-ċımılak “makas”; *açılar-ċabılar* “açılır kapanır”; *aldı-kiyni* “önü sonu,önü arkası”; *alış-beriş* alış veriş”; *arı-beri* “ileri geri, oraya buraya”; *barı-ċoğı* “varı yoğun”; *biler-bildirbes* “şüpheli, belli belirsiz”; *ċaan-ċaş* “genç ihtiyar”; *ċaman-ċakşı/ċakşı-ċaman* “iyi kötü”; *ċay-kış* “yaz kış”; *ıraak-ċuuk* “uzak yakın”; *ċer-teñeri* “yer gök”; *oñdop-soldop* “sağdan soldan”; *oñi-tersi* “tersi düzü”; *ters-oñ* “ters düz”; *tirü-ölgön/ölgön-tirü* “ölü diri”; *tün-tüş* “gece gündüz” *ušta-bašta* “eninde sonunda”

II. Sadece bir unsuru anlamlı olan ikilemeler

Bu tür ikilemelerde anlamlı unsur daima ilk sırada yer alır. Bu kuruluşlarda anlamsız unsur; aynı lehçe içinde veya bir başka lehçede zamanla anlamlı eşine yakın veya benzer bir anlam kazanarak müstakil olarak kullanılabilmektedir (Eren 1943).

ċastıra-mıstıra “yanlış manlı”; *ċala-bıla* “yarım yamalak”; *eski-saskı* “eski püskü”; *kıs-mıs* “kız mız”; *ook-teek* “ufak tefek”

III. Her iki unsuru da tek başına bir anlam ifade etmeyen ancak ikileme olarak anlamlı olanlar

Bu gruptaki ikilemeler daha çok yansıma kelimelerden kurulan yapılardır.

balır-bulur “gelişigüzel, rastgele”; *külürt-malırt* “gürültü, patırtı.” *tabırtobur* “tapır tapır” (yağmur sesi); *tomık-samık* “ufak tefek”.

B- Şekil açısından ikilemeler

Türkçenin hemen her döneminde olduğu gibi Altay Türkçesinde de ikilemeler, daha çok isim ve isim soylu kelimelerden kurulmaktadır. Bu yapıların yalın görünüşteki şekillerinin yanında yapım ekleri almış şekilleri de bulunmaktadır. Bu ekler, tek kelimeymiş gibi ikilemenin son unsuruna gelebildiği gibi, ayrı ayrı her iki unsuruna da gelebilmektedir.

I. Her iki unsuru da kök hâlinde olanlar

ada-uk “soy sop”; *arğa-süme* “hile”; *art-uç* “son”; *at-çap* “ad san”; *bala-barka* “çoluk çocuk”; *cer-çurt* “yer yurt”; *eş-nökör* “eş”; *iç-karın* “karın”; *kep-çıray* “suret, şekil şemail”; *kılık-cañ* “huy, tabiat”; *sın-arka* sırt, dağ silsilesi”;

II. Her iki unsuru da türemiş kelime olanlar

a. Her iki unsurun da aynı eki aldığı örnekler

İsimden türeyenler: *adalu-uuldu* “babalı oğullu”; *añdu-kuştı* “kurtlu kuşlu”; *arğılık-bergilik* (arı-ğı-lık beri-gi-lik) “oradaki buradaki”; *attu-çuulu* “ünlü”; *ayıldu-curttu* “evli barklı”; *aylu-kündü* “aylı güneşli”; *bişikçi-bilikçi* “aydın okumuş”; *eptü-çöptü* “becerikli”; *malçı-küdüçi* çoban; *toylu-koylu* “davullu zurnalı”; *tündü-tüştü* “geceli gündüzlü”; *üstü-çuulu* “yağlı”

aayı-başı çok “rastgele, düzensiz, gelişigüzel”; *adı çolı çok* “adı sanı belli değil”; *aylı çurdu çok* “evsiz barksız, bekâr”; *bala barkazı çok* “çoluk çocuksuz”; *enezi adazı çok* “anasız babasız”; *ep arğazı çok* “güçsüz kuvvetsiz”; *küünü küçi çok* “güçsüz kuvvetsiz, hâlsiz, isteksiz”; *uçı-kuyuzı çok* “uçsuz bucaksız”.¹

Fiilden türeyenler: *açık-çarık* “açık seçik”; *açılak-çımılak* “makas”; *aju-keçü* “geçit”; *aksak-toydık / kenek-toydık* “topal, aksak”; *alış-beriş* “alış veriş”; *arsak-korsok* “eğri büğrü, intizamsız, pürüzlü”; *ayruuş-tırmuuş* “yaba ve tırmık (kazma kürek)”; *keriş-çabış / soğuş-tartış* “kavga gü-rültü”; *kiriş-çığış* “giriş çıkış”; *kiyim-tudum* “giyim kuşam”; *mıyrık-teyrik* “eğri büğrü”; *tüñürleş-tüpüldeş* “dan dun (tef için)”.

Ayrıca şekil olarak, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinin aynı veya anlamca yakın fiil tabanları üzerine getirilmesiyle kurulan Türkiye Türkçesi dilciliğinde bazen ikileme, daha çok tekrar olarak adlandırılan şekiller Altay Türkçesinde de bulunmaktadır.

Sıfat-fiil ekleriyle

açılar-çabılar “açılır kapanır”; *artkan-kalğan* “artan, arta kalan”; *ezer-sezer* “sezici, sezgili”; *körör-uğar* “görür ve duyar”; *terlegen-burlağan* “terleyen, ter döken”

Zarf-fiil ekleriyle

adıjıp-çıdajıp “mücadele edip”; *añdap-kuştap* “avlanarak”; *erep-tolğop* “sıkıca dolayıp, sarıp sarmalayıp”; *ıylap-sıktap* ağlaya sızlaya”; *oñtop-sıktap* “inleyip sızlayıp”; *takıltıp-tokıltıp* “duraksayarak”; *toylop-çırğap* “eğlenip”; *açap-sıyap* “aç gözlü”; *karçıy-terçıy* “çapraz”; *aaçıy-teeçıy* “eğri büğrü, çarpık çurpuk”; *kalaktap-sıktap* “ahlaya vahlaya”.

b-Her iki unsurun da farklı ek aldığı örnekler

cadın-çürüm “hayat”; *ooru-sızım* “ağrı sızı”; *ölgön-tirü* “ölü diri”.

III. Sadece ikinci unsurun yapım eki aldığı örnekler

ağaş-taştı “ ağaçlı ve taşlı”; *at-nereli* “ünlü”; *bala-barkalu* “ çoluk çocuklu”; *cañıs-ayrılbas* “tek, yalnız”; *ot-çalbıştı* “ alevli”;

C-Çekim açısından

İkilemeler; çoğunlukla isim ve isim soylu kelimelerdir. Bundan dolayı isim çekimi açısından ilgi çekici kullanımlar söz konusu olabilmektedir. Türkçenin tarihî dönemlerinde bu yapıların çekimiyle ilgili olarak; Orhun Âbidelerinde, her iki unsurun da çekime girdiği, Uygur Türkçesinde ise durumun biraz daha kurallı bir hâle doğru yaklaştığı, sadece son unsur çekime girerse ikilemenin ifade ettiği anlamda bir bütünlük olduğu; her iki unsur da çekime girerse, anlamlandırırken dikkatin her iki unsura da yoğunlaştırılması gerektiği yönünde tespitler mevcuttur. Bununla birlikte istisnaların olduğu da belirtilmektedir (Grönbech 1995: 101-103). İkileme, tek kelime değeri taşıyorsa isim çekim ekinin en azından bugün için sadece son unsura gelmesi beklenir. Fakat Türkçenin ne geçmiş ne de bugünkü dönemleri için böyle bir genelleme yapmak mümkündür. Altay Türkçesinde de ikilemelerin çekimi kesin bir kurala bağlanamamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi çekim eklerinin bazen her iki unsura ayrı ayrı geldiği bazen de sadece son unsura geldiği gözlenmiştir. Bu durumda aynı ikileme örneğinin her iki kullanımına da rastlanılabilir. Son unsurun çekim eki aldığı örneklerde tek kavram etrafında bütünleşme daha kuvvetli hissedilmektedir.

Bu bölümde, Altay Türkçesinde ikilemelerin çekim eki almış örnekleri aşağıdaki şekillerde ve yer yer cümle içinde gösterilmiştir.

I. Sadece son unsurun çekim eki aldığı örnekler

İyelik eki aldığında

ermek-söziger “ lâfınız, sözünüz”; *eş-nökörim* “eşim”; *et-cüregi* “eti kanı, vücudu, bedeni”; *kajaan-çedenderi* “ağilları”; *kajık-söği* “kemiği”; *kalık-çonım* “milletim, halkım”; *kep-çıraydarı* “suretleri, şekli şemaipleri”; *ölgön-tirüzi* “ölüsü dirisi”

Ermek-söziger aydıgar. “Sözünüzü söyleyin.”

Onuñ bastıra arka-sını baji-közi ak kırığa tutturıp iytir. “Onun bütün sırtı, başı gözü ak kırığı ile kaplanmıştı.”

Bu seniñ büdüş-badıñ ne çaman neme et? “ Senin betin benzin niçin böyle kötü?”

Çokluk eki aldığında

alıp-külükter “ yiğitler ve bahadırlar”; *batrak-çoktular* “ ırgatlar ve yoksullar”; *çaan-çaştar* “ yaşlılar ve gençler”; *üye-sööktör* “kemikler”

Alıp-külükterge berbey turup / Boyı alıp kire beret. “Yiğitlere vermeyip/kendisi götürdü.”

Üye-sööktörin sıy tuttu. “Kemiklerini sıkıca tuttu.”

Hâl eki aldığında

Bulunma hâli: *art-uçında* “sonunda”; *albatı- çonda* “halkta, millette”

Albatı-çonda alar bala / Çañıs Bayan bolğon emes. “Halk içinde alınacak kız / Yalnızca Bayan değildir.

Art-uçında çatıp turat. “En sonunda yatar.”

Ayrılma hâli: *ayıl-çurttañ* “evden barktan”; *kalık-çonnoñ* “ halktan, milletten ”

Aylıma oyto kelgençe / Ayıl-çurttañ barba diyt. “Evime geri gelinceye kadar / Evden barktan uzaklaşma der.”

Kalık-çonnoñ surap turdı. “ Ahaliden sordu.”

Belirtme hâli: *ada-enezin (kör-)* “ana babasını, ailesini (gör-)”; *arakı-aştı(belete-)* “yiyeceği içeceği (hazırla-)”; *arakı-çegendi (iç-)* “rakı, içki (iç-)”; *çaman-çakşızın (ayt-)* “iyisini kötüsünü (söyle-)”; *eldi-çondı (öñ-*

çit-) “halkı, milleti huzura kavuşturmak”; *kalık-çonındı* (*başkar-*) “milletini (yönet-)”; *tuu-kayanı(aş-)* “dağı, dağı tepeyi (geç-)”; *üye-söökterin* “kemiklerini”

Ada-enezin körörgö / Ak örgöögö bazıp kirdi. “Anasını babasını görmek için/ Ak saraya girdi.”

İlgi hâli: “*albatı-çonınıñ sanaazı*” halkının, milletin düşünceyi”; *ada-eneziniñ çakıltazı* “ ana babasının isteği, buyruğu”

Yönelme hâli: çer-teñerige “ yere göğe”

Vasıta hâli: çaan-çajıla “büyükle küçükle”; *çay-köçölö* “ çayla çorbayla”; *ilbi-tarmala* “ büyüyle”; *kompot-praynıkla* “ meyve suyu ve kurabiye ile”

Eşitlik hâli: *ezin-kuyunduy* “esinti gibi”; *ezin-salkındıy* “rüzgâr gibi”; *ot-calbıştıy* “ alev gibi”

II. Her iki unsurun da çekim eki aldığı örnekler

İyelik eki aldığı

adı-colıǵar “adınız, adınız sanınız”; *adı-çuuzı* “adı sanı”; *barı-çoǵım* “varımı yoǵumu”; *çayı-kıjı* “ yazı kışı”; *edi-kanı* “ eti kanı, vücudu”; *edi-söǵi* “bedeni, vücudu”; *kanı-cini* “ kanı iliǵı”; *kolı-budı* “eli ayaǵı”; *odı-külü* “ateşı ve külü”; *oñı-tersi* “tersi düzü”; *tüni-tüji* “ gecesi gündüzü ”

Bu tip örneklerde iyelik eki ikilemenin her iki unsuruna da gelir. Bununla birlikte bazen, birinci unsurdaki iyelik ekinin parçalandığı ve ekin yarısının kaldığı görülür. Aynı durum, Eski Uygurcada “çoǵunguz yalınıǵızları” (*parlaklıǵınız ve ihtışamınız*) örneği ile gösterilmiştir. (Grönbech 1995: 103) Altay Türkçesindeki örnekleri de şu şekildedir:

adı-colıǵar (*ad-ı-ǵar* *col-ı-ǵar* olması beklenir.) “adınız, sanınız”; *adı-colıñ* (*ad-ı-ñ* *col-ı-ñ* olması beklenir.) “adın sanın”; *barı-çoǵım* (*bar-ı-m* *çoǵ-ı-m* olması beklenir.) “varım yoǵum”; *aylı-çurtımdı* (*ayl-ı-m-dı* *çurtı-m-dı* olması beklenir.) “evimi barkımı, memleketimi”

Hâl eki aldığı

Her iki unsurun da hâl eki aldığı örnekler, son unsurun hâl eki aldığı ikilemelere göre daha seyrek.

ayğa-künge “aya güneşe”; *tünge-tüşge* (*ıyl-*); “gece ve gündüz boyunca (ağla-); *uçka-başka* “uca başa”

çuudañ-çaktañ “savaştan”

koldıñ-butıñ (*ortozına*) “kolunun bacağıının (arasına)”

Ayrıca şu ikilemelerde de hâl ekleri kalıplaşmıştır: *añar-mıñar* “oraya buraya”; *ança mıñça* “şöyle böyle”; *anda-mında* “orda burda”; *kandıy-mındıy* “öyle böyle”; *oğ-o-boğ* “oraya-buraya”; *onoñ-munañ* “ordan burdan”

D-Diziliş Açısından

Bu bölümde diziliş temayüllerini sıraladığımız ikilemelerin hece, ses ve kelime kökenleri bakımından durumları değerlendirilmiştir. Türkçede bu birliklerin sıralanışında birtakım kurallı dizilişlerin olduğu yönünde çalışmalar yapılmıştır. Tespit edilen bu kanunların benzerleri veya aynıları Altay Türkçesinde de hissedilmektedir. Ancak, bu sistematığın tam olarak ortaya konulması için daha fazla ikileme örneklerine ihtiyaç olduğu görülmüştür.

Ayrıca; dizilişle ilgili olarak, ikilemeleri oluşturan kelime çiftlerinin sık sık yer değiştirmesi üzerinde de durmak gerekir. İkilemelerdeki unsurların yer değiştirmesi, Altay Türkçesi dışındaki lehçelerde çok sık rastlanan bir durum değildir. Altay Türkçesinde ise hemen hemen bütün ikileme çiftleri yer değiştirebilir. Bu durum; ikileme unsurlarının sıralanışıyla ilgili kuralları tespit etmede bir güçlük yaratmaktadır. Bu değişkenliği aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür:

amır-ezen / *ezen-amır* “barış, huzur”; *çal-kuyruk* / *kuyruk-çal* “yele ve kuyruk”; *çaman-çakşı* / *çakşı-çaman* “iyilik, güzellik”; *çek-arı* / *arı-çek* “ak pak”; *ene-ada* / *ada-ene* “ana baba, ebeveyn”; *keriş-soğuş* / *soğuş-keriş* “kavgı, gürültü”; *say-kurum* / *kurum-say* “toz toprak”; *tal-tabış* / *tabış-tal* “gürültü patırtı”

I. Hece durumuna göre

a. Az heceli kelimenin önde olduğu kuruluşlar

aş-kursak “yemek”; *çal-kuyruk* “yele ve kuyruk”; *çañıs-ayrılbas* “tek, yalnız”; *çer-teñeri* “yer gök”; *çer-çeñes* “toprak, yosun”; *çol-çorık* “yol”; *em-turğuza* “şu an, şimdi”; *ep-süme* “hile”; *eş-nökör* “eş dost”; *et-çürek* “yürek, vücut”; *ıy-sığıt* “ah vah, inleme, ağlama”; *iç-karın* “karın”;

kep-çıray “şekil şemail, suret”; *sın-arka* “sırt, dağ yamacı”; *tal-tabış* “ses, gürültü”

b. Çok heceli kelimenin önde olduğu kuruluşlar

ada-uk “soy sop”; *albatı-çon* “halk, millet, ahâli”; *aru-çek* “ak pak”; *ayıl-çurt* “ev bark”; *çüzün-çür* “çeşit çeşit; türlü” *ermek-sös* “laf, söz”; *iyde-küç* “güç kuvvet”; *kılık-çañ* “huy, karakter”; *kumak-say* “kumlu ve taşlık”

c. İki unsurun da eşit heceli olduğu kuruluşlar

aksak-boksok “aksak maksak”; *almar-şalmar* “kılık kıyafet”; *ama-tomo* “öteye beriye”; *añdu-kuştı* “kurtlu kuşlu”; *arğa-süme* “hile”; *arı-beri* “oraya buraya”; *art-uç* “baş son”; *at-çap* “ad san, şan şöhrat”; *ayrı-teyri* “ayrı gayrı”; *bala-barka* “çoluk çocuk”; *biçik-bilik* “okuma yazma”; *çirtık-sartık* “yırtık pırtık”; *çala-bıla* “şöyle böyle”; *emeş-umaş* “biraz”; *eptü-çöptü* “becerikli”; *eskir-seskir* “anlayışlı, sezgili”; *ezen-amır* “barış ve huzur”; *kalbır-şalbır* “paldır küldür, haldır huldur”; *kalçu-kazır* “öfkeli”; *kazan-ayak* “kap kacak”; *kiyim-tudum* “giyim kuşam”; *tın-küç* “güç, nefes”; *toy-uus* “düğün dernek”; *tündü-tüştü* “geceli gündüzlü”; *türgen-tükey* “çarçabuk”

II. Seslerin durumuna göre

a. İlk ögesi ünlüyle diğer ögesi ünsüzle başlayan ikilemeler

açap-sıyap “aç gözlü”; *açıy-taçıy* “çapraz”; *aksak-boksok* “ağır aksak”; *almar-şalmar* “kılık kıyafet”; *ama-tomo* “öteye beriye”; *añ-kuş* “kurt kuş”; *aru-çek* “ak pak”; *at-nerelü* “tanınmış, ünlü”; *attu-çuulu* “anlı şanlı”; *ayıl-çurt* “ev bark”; *ayıl-sayıl* “ev mev”; *ayrı-teyri* “ayrı gayrı”; *eeçiy-deeçiy* “art arda”; *eskir-seskir* “anlayışlı, sezgili”; *op-sop* “yalan yanlış”; *ödük-toñ* “üst baş”

b. Her iki ögesi de ünlüyle başlayan ikilemeler

ada-ene “ana baba”; *eezin-ekpin* “rüzgâr”; *ep-arğa* “güç kuvvet”; *ezen-amır* “barış, huzur”

c. Her iki ögesi de ünsüzle başlayan ikilemeler

Her iki unsuru da ünsüzle başlayan ikilemeler sayıca bol miktardadır:

çala-bıla “yarım yamalak, şöyle böyle”; *çüs-baş* “baş”; *kalak-kokıy* “ah vah”; *kalaktap-sıktap* “ağlayıp sızlayıp”; *kalbır-şalbır* “paldır küldür, dikkatsiz”; *kan-çin* “kan ve ilik”; *kargan-tijeñ* “sefil, bakımsız”; *kerde-marda* “orda burda”; *kol-but* “el ayak”; *kol-çüs* “el yüz”; *kumak-say* “kumlu ve taşlı”; *mal-kuş* “hayvanlar”; *meñdey-şıñdıy* “alelâcele”; *say-kurum* “toz toprak”

d. İlk ögesi ünsüzle diğer ögesi ünlüyle başlayan ikilemeler

İlk unsuru ünsüz, ikinci unsuru ünlüyle başlayan ikilemeler, derlediğimiz örnekler içinde yok denecek kadar az sayıdadır.

çañıs-ayrılbas “tek, yalnız”

III. Unsurların kökenine göre

Altay Türkçesinde ikilemeler yalnızca Türkçe kelimelerden kurulmamaktadır. Lehçenin söz varlığı içinde Moğolca, Rusça ve az sayıda Arap ve Fars dillerinden kelimeler de bulunmaktadır. Bu durum Altaylıların 15. ve 18. yüzyıllar arasında Batı Moğollarından Oyrot (Cungar) Hanlığının idaresi altında kalmaları ve daha sonra 18. yüzyılın ikinci yarısında Rus hâkimiyeti altına girmeleriyle ilişkilendirilir. İkilemeler içinde Rusça kelimeleri tespit etmek mümkündür. Fakat Türkçeyle akraba bir dil olan Moğolca için aynı şeyi söylemek biraz zordur. İkilemeyi oluşturan kelimenin biri veya her iki unsuru da yabancı kelime olabilmektedir:

batrak-çoktu “ırgat ve yoksul”; *eñir-bozom* “akşam”; *homut-şley* “hamut”; *işmekçi-krestyan* “işçi”; *kompot-praynık* “meyve suyu ve kurabiye”; *pismo-samara* “mektup”; *tegin-kalas* “boş yere, boşu boşuna”

Sonuç

Bu incelemeyle; Türkçede çok yönlü kullanılan ve dilin söz varlığına önemli katkılar sağlayan ikilemelerin Altay Türkçesinde ulaştığı sınırlar, hem anlam olarak hem de şekil olarak ortaya konmuştur. Çalışma sonunda bu lehçeye ait ikilemelerin bazı kullanış ve görünüşlerini daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirebilmek ve sınıflandırmaya en son şekli verebilmek için daha çok sayıda ikileme örneğine ihtiyaç duyulduğu görülmüştür.

Altay Türkçesindeki ikilemeler; gerek dünden bugüne ulaşan ses ve şekilleriyle, gerekse anlamlarıyla genel Türkçedeki bazı etimolojik prob-

lemlerin izahına imkân verebilecek çeşitlilikte ve zenginliktedir. Bu açıdan dikkatle incelenmelidir.

Eş anlamlı kelimelerin en eski Türkçede var olması, Türk yazı dilinin eskiliğinin göstergesi olarak önem taşımaktadır (Aksan 1975). Bundan hareketle, ikilemelerin de eş ve yakın anlamlı kelimelerden meydana geldiği düşünülünce, tarihî ve bugünkü lehçelerin bir çoğunda aynı ikilemelerin yaşaması tesadüfî olmasa gerektir. Bu durum, Türkçenin eskiliğinin ve kök bakımından birliğinin bir tezahürü olmalıdır. Bu sebeple, Türkçenin söz varlığının temel nitelikleri içinde gösterilen (Aksan 2000) ikilemelerin, bütün Türk lehçelerinde tam tespitinin yapılması ve Türkçenin farklı bir anlam zenginliğini gösteren ikileme sözlüklerinin hazırlanmasının gereği açık bir şekilde hissedilmektedir.

İkileme Örneklerinin Alındığı Eserler

Altayca-Türkçe Sözlük (1999), (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı, (N.A Baskakov ile T.M.Toşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy Slovar'ından Genişletilmiş), TDK, Ankara.

DİLEK, İbrahim (2002), *Altay Destanları I*, TDK, Ankara.

PALKİN, Erkemen (1978), *Alan, Tuulu-Altay* (roman).

ŞİNCİN, Tanıspay (1986), *Iris Ekelgen İjemci*, Tuulu Altay (povestter le kuuçındar)

ŞİNCİN, İ.B (1997), *Cañar, At-Nerelü Altay Kay-Çörçök*, Kayçı N. K. Yalatov, Gorno-Altaysk

Transkripsiyon İşaretleri

ñ : geniz n'si.

ć : Palatal c.

ğ: Arka damak g'si.

Açıklamalar

¹ Eski Türkçede isimlerden olumlu sıfat yapan –II ekinin olumsuz şekli –sIz, Altay Türkçesinde aynı yapıya “çok” (*yok*) kelimesinin getirilmesiyle sentaktik olarak yapılmaktadır.

Kaynaklar

- AĞAKAY, Mehmet Ali (1954), *Türkçede Kelime Koşmaları*, TDAY Belleten, Ankara, s. 97-104.
- _____ (1953), “İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, C.2, S.7, Ankara.
- AKSAN, Prof. Dr. Doğan (1975), “Eşanlamlılık Sorunu ve Türk Yazı Dilinin Eskiliğinin Saptanmasında Eşanlamlılardan Yararlanma”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler* (1972), 531-542
- _____ (1987), *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*, DTCF yay. 337, Ankara, 199 s.
- _____ (2000), *Türkçenin Söz Varlığı*, Ankara, 249 s.
- ATABAY, Neşe; İbrahim KUTLUK; Sevgi ÖZEL (1983), *Sözcük Türleri*, (yöneten ve yayına hazırlayan: Prof. Dr. Doğan Aksan) TDK, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1986), *Türkçenin Grameri*, TDK, Ankara.
- BASKAKOV, N. A - T.M. TOŞÇAKOVA (1947), *Oyrotsko-Ruskiy Slovar/Oçerk Grammatiki Oyrotskogo Yazıka*, Moskva.
- ÇAĞATAY, Saadet (1978), “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara.
- DIRENKOVA, N. P. (1940), *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad.
- DOMOČAKOV, N.G, vd. (1991), *Hakas Tili (6-7 klastarğa uçe bnik)*, Ağban.
- EREN, Hasan (1949), “İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında”, *DTCF Dergisi*, C.7, S.2, Ankara, s.283-286
- GRÖNBECH, K. (1995), Çev. Mehmet Akalın, *Türkçenin Yapısı*, TDK, Ankara

- HATİBOĞLU, Vecihe (1971), *İkileme*, TDK yay: 328, Ankara.
- ISKAKOV, Ahmediy (1991), *Qazırgı Qazaq Tili, (Morfolojiya)*, Almatı.
- KUDAYBERGENOV S., A. TURSUNOV , C. SIDIKOV, (1980),
Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası, Frunze.
- LYONS, J (1983), (Çev.Ahmet Kocaman), *Kuramsal Dilbilime Giriş*,
TDK, Ankara
- ÖZ, Aynur (1993), “Özbek Türkçesinde İkileme”, *Türkoloji Dergisi*,
XI.C, S.1, Ankara.
- ROZENTAL D. E., M.A. TELENKOVA (1976), *Slovar Spravoçnik*,
Lingvistiçeskix Terminov, Moskva.
- SAT, Ç., M. BİÇE-OOL vd. (1993), *Tıva Dil*, Kızıl.
- TEKİN, Şinasi (2001) “İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikayesi”, *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, s. 103-119, Simurg yay.,İstanbul.
- TUNA, Osman Nedim (1949), *Türkçede Tekrarlar, TDED III*, İstanbul, s. 429-447.
- _____ (1950), *Türkçede Tekrarlar (2),TDED IV*, İstanbul, s. 35-82.
- _____ (1982-1983), “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkilemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünsüz Dizisi”, *TDAY Belleten*, s.163-228.
- Nükhet GÜZ vd. (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, (Prof. Dr. Berke Vardar yönetiminde) İstanbul, 295 s.

Hendiadyoins in Altay Turkish

Figen GÜNER-DİLEK*

Abstract: In this article the term “hendiadyoins” has been dealt with and its equivalents in The West Languages and Turkey Turkish and other Turkic dialects have been provided. Then, examples of compiled from Altay Turkish have been examined in terms of meaning, declension and syntax.

Key words: Altay Turkish, hendiadyoin, synonym, antonym, form, declination, syntax.

* Gazi University, Faculty of Sciences and Arts, Department of Modern Turkish Dialects and Literatures- ANKARA

figend@gazi.edu.tr

Парные Слова в Алтайском Языке

Фиген Гюнер-Дилек*

Резюме: В этой статье даны эквиваленты термина «парные слова» в западных, турецком и тюркских языках. Далее в статье исследуются собранные из текстов, написанных на алтайском языке, образцы парных слов, классификация которых дана с точки зрения семантики, формы, спряжения и порядка слов.

Ключевые слова: Алтайский язык, парные слова, синоним, антоним, форма, спряжение, порядок слов.

*Университет Гази, Факультет Естественных и Гуманитарных Наук, Кафедра
Современных Тюркских Дialectов и Литератур-АНКАРА
figend@gazi.edu.tr